

Skibsfart og kornhandel omkring de slesvigske kyster ved det 16. århundredes begyndelse

Af Bjørn Poulsen

I årtierne omkring år 1500 foregik en omfattende omstrukturering af den danske handel. I stedet for senmiddelalderens altdominerende hansestæder kom de nederlandske byer ind som de vigtigste aftagere af den danske landbrugsproduktion. Hertugdømmet Slesvig indtog en central placering i handelsomlægningen. Igennem en analyse af hidtil uudnyttede toldregnskaber fra det sydfynske og slesvigske område tegner arkivar, dr.phil. Bjørn Poulsen et billede af de datidige handelsmønstre. Især koncentrerer han sig om den rolle, som den lokale skibsfart på Østersøen spillede for udførselen af korn og andre landbrugsprodukter.

Indledning

En række nyere studier forfølger den ambitiøse vision om at iagttage og måle bevægelser i varemængderne i nordisk og hanseatisk middelalder og renaissance: at kunne følge godset fra producent til kunde ad veje, der går over vide afstande, at kunne dokumentere ændringer i varemængder over århundreder.¹ Der er imidlertid stadig behov for mange enkeltundersøgelser til fastlæggelse af de generelle udviklingslinjer. Som Grethe Authén

---

1. Jf. for Danmarks vedkommende Poul Enemarks studier af okschandelen, sammenfattet i »Oksehandelens historie ca. 1300-1700«, særtryk af *Sortbroget kvæg – baggrund og udvikling i Danmark*, Viby 1983, og hans forsøg på at opgøre og kvantificere handelen mellem Danmark og Lübeck: Poul Enemark, »Lybæk og Danmark. Skæbnemodstandere eller handelspartnere?«, *Kongemagt og Samfund i Middelalderen. Festskrift til Erik Ulsig*, Århus 1988, s. 161-189. Et nyligt forsøg på at kvantificere den hanseatiske/nordtyske handel hos Michael North, *Geldumlauf und Wirtschaftskonjunktur im südlichen Ostseeraum an der Wende zur Neuzeit (1440-1570)*, Sigmaringen 1990. Jf. om langtidstendensen i Lübecks handel Rolf Hammel-Kiesow, »Hansischer Seehandel und wirtschaftliche Wechsellagen. Der Umsatz im Lübecker Hafen in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts, 1492-6 und 1680-2«, *Der Hansische Sonderweg? Beiträge zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Hanse*, hrsg. von Stuart Jenks und Michael North, Köln/Weimar/Wien 1993, s. 77-93.

Blom for adskillige år siden bemærkede det i en oversigt over den nordiske hanseforskning: »Det må være de mange enkeltundersøkelser som til sist vil gi oss et sannere helhetsbilde«. ² Mit mål er i denne forbindelse at fremlægge en sådan enkeltundersøgelse. Jeg vælger som udgangspunkt for mine overvejelser regionen Slesvig omkring år 1500. Inden for den vil jeg ikke forsøge at skildre alle former for handel, men vil koncentrere mig om den søbårne. Jeg vil heller ikke søge at beregne de samlede varestrømme, men prøve at indkredse nogle karakteristiske mønstre i dagligvarehandelen, særlig kornhandelen. ³

Et hovedformål for mig er det at fremlægge byggesten til vor forsømte søfartshistorie. I betragtning af den betydning, søfartserhvervet har haft for Danmarks historie, må det siges at være forbavsende så lidt forskning, der har været heri. Dette gælder særlig de skriftlige kilder til middelalderens søfart, der først i disse år takket være bevillinger fra Statens Humanistiske Forskningsråd og Danmarks Grundforskningsfond kan underkastes grundigere studier. ⁴ Gennem den nøje analyse af en gren af transportsektoren er det videre mit håb at bidrage til et mere differentieret syn på den danske handels strukturer i en tid, hvor integrationen i det nederlandske handelssystem fik overvægt i forhold til det hanseatiske. ⁵

Skuepladsen er givet med valget af landsdel. Det er de to have Vesterhavet og Østersøen. Hovedaktørerne er skippere, som ligesom deres besætning kunne komme fra både land og by, samt befragterne: bønder, købmænd, lensmænd og fyrster. De sekunderes af folkene i havnene: pramfolk, dragere, vejere og ikke mindst de toldere, der tog deres afgift af skibslasterne, og som vi skylder vor væsentligste viden om handelens veje og varer. Det er deres regnskabers udsagn om skibshandel, der her skal trækkes på, og jeg er så heldig at kunne fremdrage et hidtil uudnyttet toldregnskab.

2. Grethe Authén Blom, »Hansaen og Norden. En litteraturoversigt«, (svensk) *Historisk tidskrift*, 1973, s. 66-91, citat fra s. 74.

3. For en oversigt over den senmiddelalderlige nordeuropæiske kornhandel se Wolfgang Habermann, »Der Getreidehandel in Deutschland im 14. und 15. Jahrhundert«, II. Teil, III: Der Hansische Bereich, *Scripta Mercaturae*, 12, 1978, s. 107-136.

4. Jf. Ole Crumlin-Pedersen, »Marinarkæologisk Forskningscenter i Roskilde – en aktuell orientering«, *Fortid og Nutid*, 1994, s. 24-52.

5. Et forhold jeg tidligere har behandlet: Bjørn Poulsen, *Land – By – Marked. To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig*, Flensborg 1988. En omfattende analyse af den skandinaviske integration i »verdensøkonomien« er John P. Maarbjerg, *Scandinavia in the European World-Economy ca. 1570-1625*, American University Studies, 1994 (under udgivelse).

Tabel 1. Toldindtægt af Ærø 1490-1542

Kilde: RA, De sønderjyske fyrstearkiver. Hertug Frederiks arkiv. Regnskabsopgørelse i anledning af delingen af hertugdømmerne 1490; RA, Slesvig og holstenske regnskaber før 1580. Reviderede Regnskaber. Sønderborg lens regnskaber 1518-42.

Bemærkning: For 1490 er der tale om en vurderet indtægt.

År	1490	1518	1532	1533	1537	1538	1539	1542
Mark lybsk	15	8	23	25	6	13	19	32

Ærøs søhandel 1539

I Sønderborg lens regnskab finder man normalt optegnet toldindtægterne af den frugtbare slesvigske ø Ærø. Men der er gennemgående tale om samlede summer (tabel 1).

Kun i ét år, nemlig 1541, har skriveren pludselig noteret toldindtægterne for et foregående år – 1539 – med navneangivelse og i de fleste tilfælde med stedsangivelse, med fortoldede varer og toldbeløb for alle, der betalte told. Et studium af listen fra 1539, der, som det fremgår af den samlede toldindtægt på 19 mark, ser ud til at have været et ganske normalt år, tillader visse slutninger.

For det første bliver det klart, at der, som også senere på øen, var tale om en udførselstold på skibsgods. For det andet kan vi få et indblik i skippers sociale forhold. Det fremgår, at i alt 29 skibe blev fortoldede på Ærø i 1539, og at disse skibe sejledes af 26 skippere (tabel 2).

Tydeligt er det, at købstaden Ærøskøbing ikke spillede nogen særlig rolle, og at de kongelige forsøg på at koncentrere handelen her ikke var lykkedes.⁶ Byen vendte, som det er blevet påpeget, mod de indre farvande og var derfor ikke særlig velbeliggende for den videre Østersøhandel.⁷ Kan vi tro toldregnskabet, var Ærøs udskibning i 1539 domineret af skip-

6. I 1522 havde Christian II påbudt, at øens omsætning skulle samles i Ærøskøbing. *Danmarks gamle købstadslovgivning*, udg. af Erik Kroman, I, 1, København 1951, s. 293-294.

7. Erik Kroman, »Hvor gammel er Ærøskøbing?«, *Fynske Aarbøger*, VI, 1956-58, s. 269-284 (s. 284). Om bebyggelsen Visby se Jørgen Skaarup, »Wysby på Erre«, *Skalk*, 1981, hæfte 4, s. 7-12.

Tabel 2. Antal fortoldede skibe og skippere på Ærø 1539

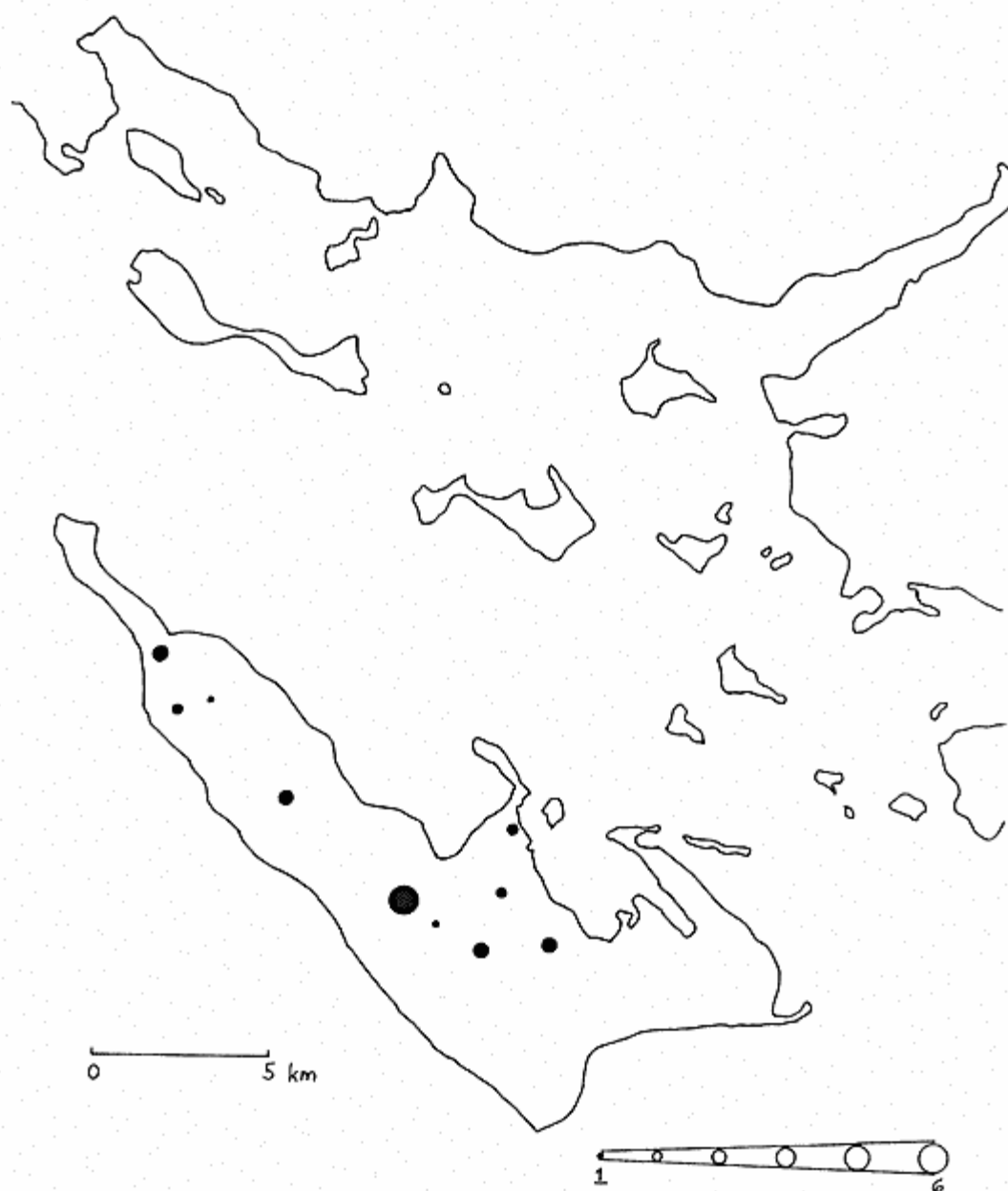
Kilde: RA, Slesvig og holstenske regnskaber før 1580. Reviderede Regnskaber. Sønderborg lens regnskab 1541.

Lokalitet	antal fortoldede skibe	antal skippere
Ærøskøbing	2	2
Rise sogn:		
St. Rise	3	3
Ll. Rise	3	2
Olde	1	1
Stokkeby	2	2
Tranderup sogn:		
Tranderup	6	5
Bregninge sogn:		
Bregninge	3	2
Leby	2	2
Skovby	1	1
Søby sogn:		
Søby	2	2
Søbygård	1	1
Uden sted	3	3
I alt	29	26

pere fra landsbyerne (jf. figur 1). Det kan også siges, at disse bondeskipperne ikke sejlede i fast fart på øen. Tværtimod havde de gennemgående kun en udskibning pr. år. At det må tolkes som et udtryk for, at de var fuldtidslandmænd, der blot havde skibsfart som bierhverv, understøttes ved studier af lensregnskaberne, hvor man finder mange af skipperne (eller i al fald folk af samme navn) noteret som gode landgildebetalende landbrugere.

Den last, som skipperne havde i deres fartøjer, bestod næsten udelukkende af korn (tabel 3).

I alt lidt over 37 læster korn og 5 okser havde Ærøboerne i deres skibe dette år. Enkelte kilder antyder, at det udskibede varesortiment har været mere varieret end som så. Under Danmarks krig med lybækkerne 1510-12 opbragte disse ved en fejl nogle skuder fra Ærø, der jo var en del af de

Figur 1. Kort over Ærø med angivet hjemsted for de personer, der betalte told på øen i 1539.

neutrale hertugdømmer.⁸ Om en skude opbragt 1510 hører vi blot, at den rummede gods og folk, mens to skuder, der blev opbragt i 1512, havde træ ombord. Kun en enkelt skude, som i 1512 blev lybækkernes bytte, var

8. Carl Wilhelm Pauli, *Lübecks Mangel und Caperwesen. Aus ungedruckten Urkunden der Niederstadtbücher*, Lübeck 1875, s. 65, 83, 83-84, 92.

Tabel 3. Fortoldet udført gods fra Ærø 1539

Kilde: RA, Slesvig og holstenske regnskaber før 1580. Reviderede Regnskaber. Sønderborg lens regnskab 1541.

Bemærkning: 1 læst = 24 ørtug.

Lokalitet		byg		havre	okser
Ærøskøbing	3 læster	12 ørtug			
St. Rise	4 læster	8 ørtug			
Ll. Rise	4 læster		8 skæpper		
Olde	2 læster				
Stokkeby	1 læst	23 ørtug			2
Tranderup	8 læster	13 ørtug			1
Bregninge		12 ørtug			
Leby	1 læst	4½ ørtug			
Skovby				1 læst 6 ørtug	2
Søby	4 læster				
Søbygård	2 læster	12 ørtug			
Ulokaliserede	3 læster	14 ørtug			
I alt	36 læster	2½ ørtug	8 skæpper	1 læst 6 ørtug	5

et kornskib med en ladning havre og en tønne sild ombord. Generelt er der dog næppe grund til at tvivle på, at Ærøskuderne, når de forlod deres ø, var lastede med korn, avlet på øen.

Store var fartøjerne fra Ærø ikke, at dømme ud fra toldregnskabet. I almindelighed rummede de kun et par læster, ganske som vi kender det fra 1600-tallets bondeskuder.⁹ Der er ikke tvivl om, at vi her befinder os tæt på producentniveauet, og det havde været interessant at vide, hvordan den enkelte skibslast blev samlet, og om skibene var partsejede; men detaljerne om handelens interne organisation må forblive skjulte. Den retning, som bondeskuderne tog, når de stod til søs, kan man derimod danne sig et indtryk af.

9. Margareta Swensson, »Bondehamnar i nordvästra Skåne och Blekinge under 1600-talet«, *Historisk Tidsskrift*, 12. rk. IV, 1969, s. 45-95; Albert Sandklef, *Allmogesjöfart på Sveriges Västkust 1575-1850*, Lund 1973, s. 210; Bjarne Stoklund, »Tømmerskuderne fra Læsø. Et kapitel af skudehandelens historie i Danmark«, *Årbog fra Handels- og Søfartsmuseet*, 1972, s. 153-198 (se s. 174).

Tabel 4. Jævnføring af Ærøskippere i Haderslevtold og Ærøtold 1539

Kilde: RA, Slesvig og holstenske regnskaber før 1580. Reviderede Regnskaber. Haderslev toldregnskab 1539; Sønderborg lens regnskab 1541.

Navn	Haderslevtold	Ærøtold	hjemsted ifølge Ærøtold
Michel Andersen	3 læster byg	2½ læst byg	St. Rise
Las Jensen	1 læst korn	1½ læst byg	uoplyst
Anders Tamsen	1 læst korn	2 læster byg	Olde, Rise sogn
I alt	5 læster	6 læster	

Haderslevs søhandel 1539

Vi ved med stor sikkerhed, hvor tre af skipperne begav sig hen. De tog til havnen i den østslesvigske by Haderslev. Fra Haderslev er der bevaret et toldregnskab, der ligesom Ærøs er fra 1539, men i modsætning til dette fortegner told på indført gods, der er betalt af udenbys personer.¹⁰ Regnskabet registrerer al told betalt i byen, altså også landtold, men skibslasterne kan skilles ud, da der af hvert skib blev betalt 9 penning for »ror-told« – dvs. skibstold.¹¹

Fra Ærø finder man i Haderslev toldregnskab tre personer, der må kunne identificeres med deres navnebrødre i Ærøtoldregnskabet (tabel 4).

Der er næppe grund til at hæfte sig ved den mindre uoverensstemmelse mellem de to toldregnskabers mængdeoplysninger. Vi kan med så stor sikkerhed, som man nu kan have i forhold til det 16. århundredes toldlister, konstatere, at omkring 1/6 til 1/7 af Ærøs fortoldede korneksport i 1539 gik til Haderslev. Haderslevregnskabet giver os også den oplysning, at det drejede sig om forårseksport. De tre Ærøfartøjer kom alle til Haderslev i februar måned.

Det samlede antal skibe, som anløb Haderslev i 1539, skal ligesom for Ærø sammenholdes med antallet af skippere (tabel 5).

10. RA, Slesvig og holstenske regnskaber før 1580. Reviderede Regnskaber. Haderslev toldregnskab 1539. Jf. Poul Enemark, *Studier i toldregnskabsmateriale i begyndelsen af 16. århundrede. Med særligt henblik på dansk okseeksport*, I-II, Århus 1970; H.V. Gregersen, »Toldregnskabet fra Haderslev 1539«, *Profiler i nordisk Senmiddelalder og Renaissance. Festskrift til Poul Enemark*, Århus 1983, s. 165-172.

11. Angående rortold se Enemark, *Studier i toldregnskabsmateriale i begyndelsen af 16. århundrede*, II, s. 122, note 5; Mikael Venge, »Fra åretold til toldetat. Middelalderen indtil 1660«, *Dansk Toldhistorie*, I, København 1987, s. 48.

Tabel 5. Antal fortoldede skibe og skippere i Haderslev 1539

Kilde: RA, Slesvig og holstenske regnskaber før 1580. Reviderede Regnskaber. Haderslev toldregnskab 1539.

Lokalitet	antal fortoldede skibe	antal skippere
Askø	3	2
Assens	2	2
Svendborg	2	2
Falster	1	1
Nykøbing Falster	1	1
Langeland	2	2
Lolland	3	3
Nysted (Lolland)	1	1
Nakskov	8	5
Ærø	3	3
Femern	2	1
Ribe	1	1
Egernførde	36	13
Wismar	3	3
Danzig	1	1
Uvis	3	3
I alt	72	44

Hvor bondesejladserne dominerede i Ærøtolden, er det tydeligt, at de indløbende skibe i Haderslevs havn, der nåedes, efter at skibene havde passeret det 16 km lange og lavvandede sejløb fra Lillebælt, overvejende stammede fra andre byer. Fra Sydfyn og de sydlige danske øer kom der nok bondeskipper fra Askø, Falster, Ærø og Femern og vel også Langeland og Lolland; men der var også skippere fra samme områders byer – Assens, Svendborg, Nykøbing Falster og Nysted på Lolland. Hertil kom så de mange skippere fra havnebyen længere nede ad den slesvigske kyst Egernførde og fra de tyske søstæder Wismar og Danzig. Generelt er der tale om Østersøtrafik, og den enlige skipper fra Ribe, der synes at falde uden for billedet, var i virkeligheden sikkert også en Østersøskipper, der ikke drømte om at runde Skagen, hvilket jeg straks vil vende tilbage til.

Ser man på forholdet mellem antal fortoldede fartøjer og antallet af skippere, fremtræder der også, hvad der må tolkes som en specialisering.

Tabel 6.a. Fortoldet gods østfra i Haderslev havn 1539

Kilde: RA, Slesvig og holstenske regnskaber før 1580. Reviderede Regnskaber. Haderslev toldregnskab 1539.

Lokalitet	byg		rug	korn	mel	flæsk	får
Askø	1 læst	6 ørtug	4 ørtug	8 ørtug		4 sider	
Assens							
Svendborg	1 læst	3 ørtug			2 læster 12 ørtug		
Falster							
Nykøbing F.							
Langeland				1 læst			3
Lolland			20 ørtug	6 læster 12 ørtug			
Nysted				3 læster			
Nakskov				6 læster 10 ørtug			
Ærø	3 læster			2 læster			
I alt	5 læster	9 ørtug	1 læst	19 l. 8 ø.	2 l. 12 ø.	4 s.	3

Tabel 6.b. Fortoldet gods sydfra i Haderslev havn 1539

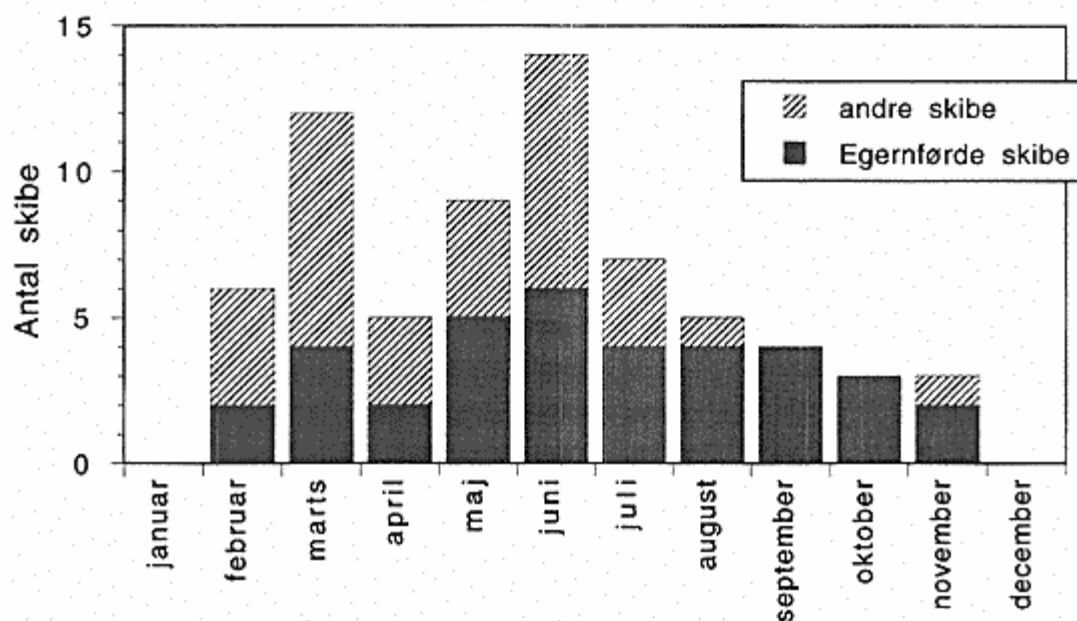
Kilde: RA, Slesvig og holstenske regnskaber før 1580. Reviderede Regnskaber. Haderslev toldregnskab 1539.

Lokalitet	rug	hvede	tøndegods	flæsk	humle	smør	kakebille	skind
Femern		4 tønder	4 stk.					
Ribe		6 tønder		12 sider				
Wismar	21 ørtug		4 læster		86 dromt			
Danzig						6 tønder		
Egernførde						77 læster	2 deger	
						4 tønder		
I alt	21 ø.	10 t.	4 l. 4 stk.	12 s.	86 d.	6 t.	77 l. 4 t.	2 d.

Jo flere skibe, der kom fra en lokalitet, jo flere gengangere var der; fra Nakskov var der tre skippere, som hver kom to gange til Haderslevs havn, og fra Egernførde gennemførte 13 skippere en meget hyppig sejlads på Haderslev, som de anløb i alt 36 gange.

Ærøs tre skippere kom til Haderslev med korn, og det var der også mange af de andre, der gjorde, som det fremgår af en oversigt over de fortoldede varer (tabel 6.a og 6.b).

Skibstransporterne til Haderslev deler sig i to grupper. Der er for det

Figur 2. Årstidsfordeling af de skibe, der fortoldede i Haderslev i 1539. Grå skravering angiver Egernførdes skibe og lysere skravering andre skibe.

første importen af korn – rug og byg – sammen med lidt får og flæsk fra den sydfynske område og Lolland-Falster med småøer. For det andet er der import af lidt tøndegods, lidt smør og navnlig humle og øl sydfra. Fra det specialiserede agerbrugsland Femern stammede en sending af hvede, og måske kom også Ribeskipperen Jens Negelsen fra denne ø med sin last hvede. Negelsens last var temmelig sikkert transitgods, der skulle videre ad landvejen til hans hjemby. Ribeskipperen var altså formentlig lige så bundet til Østersøen som alle de øvrige skippere.

Fra de danske bondeproducenter importeredes korn, fra det mecklenburgske landbrug humle via Wismar, mens den eneste virkelig storstillede indførsel af forarbejdet gods bestod af øl fra Egernførde. En gennemgang af datoangivelserne i toldregnskabet viser, at ølindførslen fra Egernførde skete ret jævnt fordelt over hele året i sejltiden fra februar til november, hvorimod andre skibe koncentrerede sig om foråret og sommeren til og med juli (figur 2). Det ser altså ud til, at efterspørgslen efter øl i byen var nogenlunde konstant gennem året, mens fordelingen af de andre skibe, der jo navnlig sejlede med korn, kan ses som udtryk for et kornbehov i Haderslev, når den lokale høst var ved at være opbrugt. Egernførdes ølhandel er nok et studium værd; men lad os forfølge det stillede spørgsmål om, hvor Ærøes skippere sejlede hen, idet vi nu tør tillade os at slutte, at de blot

Figur 3. Kort over sejlads på Svendborg 1519-21 ifølge byens toldregnskab.

var en gruppe inden for en mere omfattende bondehandel med korn fra Sydbyn og øerne heromkring. Det er altså handelen herfra, der skal indkredses. Til dette formål kan et bevaret toldregnskab fra Svendborg undersøges.

Svendborgs søhandel 1519-21

Fra Svendborg er overleveret et toldregnskab fra tiden 1519-21, der modsat Haderslevs, men ligesom Ærø, fortæller udført gods.¹² Regnskabets samlede handel kan fremstilles på et kort, der viser alle de fortoldendes hjemsteder. Ligesom i Haderslev skal man huske, at byens egne beboere var toldfri (figur 3).

12. RA, Reg. 108a, Pk. 24. Svendborg Toldregnskab 1519-21. Jf. Poulsen, *Land – By – Marked*, s. 176.

Tabel 7.a. Udførsel vestpå fra Svendborg 1519-21

Kilde: RA, Reg. 108a, Pk. 24. Svendborg Toldregnskab 1519-21.

Lokalitet	byg	malt	korn	havre	heste	ål	flæsk
Ærø					2		
Flensborg		1 læst	5 læster	2½ læst	4	2 td.	
»Slien«	3 td.	8 pd. 20 ørtug					3 sider

Tabel 7.b. Udførsel sydpå fra Svendborg 1519-21

Kilde: RA, Reg. 108a, Pk. 24. Svendborg Toldregnskab 1519-21.

Lokalitet	havre	okser	huder	skind	talg	ister	flæsk	kød	smør	heste	sild
Slesvig	2 læster			500		1 td.					1 td.
Kiel		2							1 td.	34	1 td.
Wismar			2	40					35 td.	19	
Lübeck		187		3900	5 td.		2 lispd.	1 læst	1 læst		
								1 td.	5 td.		

Blandt toldposterne kan man med en vis sikkerhed udskille fire skibe fra Flensborg, et fra Slesvig, fire fra »Slien« – måske Kappel ved Slien, et fra Kiel, fire fra Lübeck og ni fra Wismar. Igen ser vi et net spundet over den sydlige del af Østersøen, ligesom i Haderslev domineret af byskippere, men med indslag af bondehandel (»Slien«, Ærø). De fortoldede varer fordeler sig som anført i tabel 7.a og 7.b.

Hvis vi ser bort fra de levende dyr, er det her tydeligt, at animalierne stort set gik til Lübeck og Wismar, der havde import af huder, skind, talg, flæsk, kød og smør. To læster øl fra Wismar findes også i toldregnskabet, men som tolderen noterer, ikke fordi der er betalt told af dem; men fordi ølafgiften »cise« er erlagt. Ligesom i Haderslev importerede man altså godt øl sydfra. Vigtigere i denne sammenhæng er det dog, at vi ser, at Haderslev delte rollen som importør af syddansk korn med de nærliggende slesvigske østkystbyer. Flensborg og Slesvig indkøbte ikke ubetydelige mængder af havre, byg og malt i Svendborg.

Tabel 8. Lasten i to Svendborgskuder opbragt ca. 1510

Kilde: Danske middelalderlige Regnskaber, 1. rk. I, s. 124-126.

Bemærkning: Deger skind er omregnet til stykker (1 dege = 10 stykker skind).

Vare	skude 1	skude 2
Lammeskind	1200 stk.	600 stk.
Fåreskind		1100 stk.
Gedeskind		14 stk.
Klippinge	2000 stk.	
Tørrede huder	78 stk.	40 stk.
Saltede huder	54 stk.	2 stk.
Kalveskind	10 stk.	
Talg, »sticker«	42 sticker	1 tønde 15 sticker
Ister, tønder	5 tønder	4 tønder
Jern		6 fade

Danske animalier til Østersøens hansebyer

Toldregnskaberne giver baggrund for bedre at tolke det øvrige kildemateriale. Med stor sikkerhed kan man f.eks. ud fra dem aflæse de handelsrelationer, som ligger bag en liste over forbrudte varer fra ca. 1510.¹³

I 1510 opbragte den danske konge en række skibe, der forsøgte af bryde blokaden over for hansestæderne i den sydlige Østersø.

Fra Femern kom to skuder og en båd, som blev taget i Femernsund lastede med hvede og byg, sikkert på vej til lybsk territorium. Skipperen på en af dem, Claus Wolder fra Femern, var så heldig at få sin skude tilbage igen, da han faktisk som slesvigsk undersåt ikke var blokadebryder. Lige så godt gik det to skuder fra Ærø, den ene med 20 dromt humle, den anden med korn. På baggrund af toldregnskaberne tør man nok gætte på, at humleskibet kom fra slesvigske byer og kornskibet skulle hertil.

Slem gik det for skibe, der kom fra kongerigets byer Assens, Svendborg og Næstved. De fik lasten konfiskeret. Der var for det første et skib fra Assens, som var befragtet af flensborgeren Hans Berge. Det blev taget ved Sønderborg, men var sikkert på vej til Kiel (eller Lübeck), som det fremgår af lasten: 1640 lammeskind, 120 kalveskind, 2040 klippinge

13. *Danske middelalderlige Regnskaber*, 1. rk. I: Hof og Centralstyre, udg. af Georg Galster, København 1953, s. 124-126.

(dvs. fåreskind), 70 tørrede huder, 6 saltede huder, 3¹/₂ læst 2 tønder mel, 2 tønder talg, 4¹/₂ tønne ister. I farvandet ud for Kiel blev opsnappet hele to skuder, der var hjemmehørende i Svendborg, men befragtede af kiele-ren Albrecht Arndes. De havde omtrent identiske laster (tabel 8).

Skuden fra Næstved var lastet med småheste og havde desuden 1 tønne kokød, 1¹/₂ tønne torsk, ¹/₂ tønne sild, ¹/₂ tønne ister, 60 lammeskind og 2 sticker talg ombord.

Det er eksporten af animalier til de nordtyske byer, inklusiv Kiel, der kommer til udtryk her. Den var en vigtig del af den livlige Østersøejlads, og når man i 1510 hører om en totalopgørelse af gælden mellem Svendborgs borgere og borgerne i Lübeck, Wismar, Rostock og Stralsund, ligger der givetvis netop hovedsagelig hansebyernes opkøb af animalier og afsætning af øl og humle bag.¹⁴

For ganske vist eksisterede der en ganske betydelig korneksport til hansestæderne fra Danmark.¹⁵ Særlig Lolland og Falster regnedes til Lübecks opland, og også Fyn, Sjælland og Skåne i almindelighed gjorde sig gældende her. Men de vestligere dele af Syddanmark koncentrerede øjensynlig deres kornudførsel til dele af Slesvig: Jo tættere man kom på Slesvig, des mere trak denne landsdel skibstrafikken med korn til sig. Det må forstås således, at tysk landbrug, bl.a. det østholstenske, sammen med de østligere dele af Danmark i stor udstrækning dækkede behovet i Østersøens hansebyer. I løbet af 1500-tallet skulle denne tendens blive endnu mere markant i takt med, at Odense og Nyborg tiltrak sig kornhandelen fra de sydfynske områder og knyttede tætte forbindelser med Nederlandene.¹⁶

Korn til Slesvig

Over for en eksport domineret af animaler, der gik fra Syddanmark til Østersøens sydvestlige del, stod korneksporten til en række slesvigske byer. Der er mange belæg for kornopkøb til de østslesvigske byer; typisk er oplysningen om, at lensmanden på Tranekær slot på Langeland i 1510

14. *Missiver fra Kongerne Christiern I's og Hans's Tid*, udg. af William Christensen, I, København 1912, nr. 217. Jf. skipper Timme fra Wismar, som i 1543 solgte humle i Sønderborg (*De Hansborgske Registranter*, udg. af Emilie Andersen, II, København 1949, s. 148).

15. Poul Enemark, »Kornhandel. Alm. og Danmark«, *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*, IX, København 1981, sp. 147-154; Johannes Hansen, *Beiträge zur Geschichte des Getreidehandels und der Getreidepolitik Lübecks*, Lübeck 1912.

16. Maarbjerg, *Scandinavia in the European World-Economy ca. 1570-1625*.

solgte omkring 40 tønder byg til Flensborg.¹⁷ Til de syddanske leverancer sluttede sig sendinger fra Nørrejylland; således fik rigsråd Mourits Nielsen Gyldenstjerne i marts 1494 tilladelse til at sende 20 læster korn fra Ålborg til Flensborg, og 1518 hentede en flensborgsk købmand 22 læster byg i Ålborg sammen med et skibpund kød.¹⁸ Det står klart, at Østslesvig var henvist til at erhverve korn udefra, særlig når den lokale høst hen på foråret var ved at være brugt.

Med denne hovedstruktur fastlagt må det straks siges, at man i det øst-slesvigske med Als og Sundeved fandt en egn, der sluttede sig til de fynske/syddanske øers sfære med kornoverskud. Regnskaberne fra Sønderborg amt eller len – der jo i øvrigt indbefattede Ærø – gør dette helt klart. Sønderborg slot lå som centrum i det frugtbare og kornrige Sønderborg len ved havnen i Sønderborg. På slottet kunne man benytte både egne skibe og fremmede skibe, som lå i byens havn; men hvilken løsning, der blev foretrukket, afgjordes fra situation til situation. Som det fremgår af lensregnskaberne fra tiden 1518-43, havde man brug for skibstransport allerede, når lensafgifterne skulle til Sønderborg. 1524 sejlede en af lenets mænd 10 læster 6 ørtug byg fra Ærø til Sønderborg, mens det var en fremmed skipper, som før påsken i 1541 kom til Sønderborg med afgiften af vindmøllen på Ærø og for det fik en løn på 8 skilling. Den største transportkapacitet var dog nødvendig, når korn indkommet i lensafgifter skulle formidles videre og evt. byttes mod andre varer.

1518-24 registreres det i lenets regnskaber, hvordan betydelige korntransporter gik til landsherrens øvrige slotte i Kiel, Gottorp, Flensborg og København.¹⁹ Hertil kom en sending til Gotland foretaget på selveste søhelten Søren Nordbys skib. Salg mod kontant betaling skete samtidig til købmænd i Lübeck, Egernførde, Flensborg og Kiel. Dette var en praksis, som udviklede sig i de næste årtier. I sommeren 1533 indskibede kornskriveren fra Sønderborg sig f.eks. sammen med en dreng og en last på 7 læster havre i borgmesteren i Sønderborgs skib, der skulle til Lübeck. I fragtpenge modtog skibsføreren 10½ mark. Det var dog dog ikke alle udgifter. Ankommet i Lübeck måtte skriveren nemlig betale afgiften »primgelt« (en af-

17. Vilhelm Lütken, *Bidrag til Langelands Historie*, Rudkøbing 1909, s. 76-77. Prisen var 9 skilling pr. tønde.

18. *Diplomatarium Flensborgense*, udg. af H.C.P. Sejdelin, II, København 1873, s. 923; RA, Reg. 108a, nr. 25. Toldregnskab fra Ålborg 1518, s. 14.

19. Det ankomne korn blev naturligvis også noteret, hvor det kom frem; således finder man i RA, Gottorp lens pengeregnskab 1543, s. 298 en fragtudgift på 9 mark for 2 læster 7 tønder havre, som kom med skib fra Sønderborg slot.

gift til skipperen), målepenge og prampenge samt en mægler. Hertil kom logi i byen. Men et pænt overskud til indkøb blev der, og bl.a. 5 læster lyneborg salt til en pris af 120 mark og 1 læst af det svensk jern, osemund, var blandt returgodset.

Sønderborg amt sluttede sig altså til de egne, der havde overskud af korn, og som leverede til slesvigske byer, men eksporterede herudover også – som noget nyt i de her fremlagte kilder – korn til Lübeck. I andre slesvigske regnskaber bekræftes det, at Sønderborg indtog denne funktionelle plads i handelssystemet. I 1452 modtog lensmanden på Flensborg slot dels 3 læster byg fra Sønderborg, dels 10 læster havre (til en pris af 10 mark pr. læst) fra Nordborg.²⁰ I april 1491 sejlede en skipper fra Sønderborg to gange til Slesvig med i alt 18 læster havre bestemt for hoffet på Gottorp.²¹ Og 1573 møder vi stadig indbyggerne på Als og Ærø som side-stillede eksportører til Flensborg og Fyn.²²

Amtmanden i Aabenraa betjente sig i 1538-39 af såvel Sønderborg lens kornoverskud som af mulighederne for at købe korn fra de syddanske øer.²³ 1538 solgte adelsmanden Sivert von Qualen, der boede i Sønderborg, 2 ørtug havre til Aabenraa amt, og han havde følgeskab af en hr. Hans i Sønderborg, der solgte 14 ørtug havre. Malt blev dette år købt tre gange af sønderborgere, i alt 1 læst 20 ørtug til en samlet pris af 65½ mark. 1539 indkøbtes 12 ørtug malt af en borger i Sønderborg og 21½ ørtug havre af den alsiske adelsmand Wulf Sture. Fra de øvrige syddanske områder kom svendborgeren Hans Petersen, der afhændede 1 læst malt for 40 mark, og fra Nakskov Kersten Nansen med 12 ørtug byg og Asmus Galmansen med 16½ ørtug byg. De to fra Nakskov er i øvrigt kendinge fra Haderslevs toldregnskab, hvor Asmus lagde til to gange i 1539, Kristen en gang.

Det slesvigske fastlands kornimport må i første omgang forklares ved en for lille produktion i importørernes bagland. Det er uomtvistelig dette,

---

20. RA, De sønderjyske fyrstearkiver. I.3. Regnskab af amtmand Otte Split, Flensborg len 1452, s. 7, 9. Jf. at Flensborgs franciskanere allerede i 1412 ved tiggeri havde samlet 2 læster byg på Als: J. Nybo Rasmussen, »Das Franziskanerkloster in Flensburg«, *Flensburg 700 Jahre Stadt – eine Festschrift*, bd. I, Flensburg 1984, s. 92. Den flensborgske købmand Namen Jansen, der havde kundekreds over store dele af Slesvig, købte fra 1528 og det følgende tiår regelmæssigt korn af bønder på Als og i Sundeved. Stadtarchiv Flensburg. Altes Archiv. B. Königliches Gymnasium. nr. 565, fol. clxxi.

21. RA, Gottorp toldregnskab 1491-1492 (udgiftsregnskab).

22. Adolf Jürgens, *Zur Schleswig-Holsteinischen Handelsgeschichte des 16. und 17. Jahrhunderts*, Berlin 1914, s. 64.

23. Bjørn Poulsen, »Aabenraa amt og dets økonomi på reformationstiden«, *Sønderjyske Årbøger*, 1992, s. 27-28.

Tabel 9. En post i Ribes toldregnskab 1504-05

Kilde: RA, Reg. 108a, nr. 10. Ribe regnskab 1504-05.

Navn	hjemby	varer
Uoplyst	Bremen	1 skippund kød, 1 td. smør
Matias Christensen	Ribe (?)	120 skind, 1 hest
Anders Poulsen	Ribe	15 huder, 50 skind, 1 td. talg, 1 skippund kød, 2 heste
Claus Teglgård	Flensborg	12 stk. klæde, 2 heste
Hans Kistemager	Kiel/Flensborg	5 skippund kød, 3 skippund fedt

der ligger bag lensslottenes indkøb af korn. Årsagen til import kan da findes i den stigende specialisering på kvægavl, der skete i østkystens og geestens Slesvig fra 1400-tallets midte og fremefter. Importen blev imidlertid også udløst af en yderligere faktor.

Eksporsten vestover

Denne ekstra faktor er vejen vestover det slesvigske fastland, fra østkyst til vestkyst.²⁴ Vi er allerede stødt på vejen én gang i forbindelse med Ribeskipperen, der i 1539 fortoldede hvede i Haderslev. Vejen vestover gik til havne på vestkysten, hvor udskibning var mulig. Det kunne være Ribe, som det fremgår af et toldregnskab fra denne by fra 1504-05, hvor man bl.a. ser de i tabel 9 anførte personer fortolde.

Disse toldposter stikker markant af fra de omstående i regnskabet, da de udgør typiske skibsvarer, hvor siderne ellers domineres af dyr, der transporterer sig på egne ben. Det er overvejende sandsynligt, at vi her har at gøre med en skibslast og fem befragtere. Af disse var de to fra Flensborg. Claus Teglgård var storkøbmand i byen, og Hans Kistemager, der

24. Belæg for 1200-tallets omskibning af gods fra Østersøen i Haderslev og forsendelse til Ribe se Lennart Secher Madsen, »Haderslev i 1200-tallet«, *Haderslev-Samfundets Årsskrift*, 1984, s. 5-20. Ribes rolle som korneksportør til Flandern og England fra 1271ff må bygge på transitoverførsler af denne type, jf. Enemark, »Kornhandel. Danmark«, *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*, IX, sp. 149. For 1400-tallets slesvigske transit se smst., sp. 150-151 samt Poulsen, *Land – By – Marked*, s. 195-200. Angående 1500-tallet se Jürgens, *Zur Schleswig-Holsteinischen Handelsgeschichte*, s. 109-139.

Tabel 10. Varer fortoldet i skibstolden i Husum 1497

Kilde: RA, De sønderjyske fyrstearkiver. Hertug Frederiks arkiv. Husum toldregnskab 1497.

Bemærkning: Der regnes 32 tønder på den store læst.

Vare	
Fåreskind	1100 stk.
Skind	522 stk.
Huder	20 stk.
Pelsværk	uspecificeret mængde
Fedt	12½ td.
Flæsk	6 skippund
Talg	1 td.
Voks	uspecificeret mængde
Semes	1 læst 5 td.
Sild	3½ læster
Tøndegods	5 læster
Malt	3 læster
Havre	1½ store læster
Rug	11 store læster

kom fra Kiel, ser ud til at have været »gæst« eller »ligger« i Flensborg. Lastens destination var muligvis Bremen, som forekomsten af »en man aff Bremen« kan antyde, men Nederlandene er dog vel det mest sandsynlige mål.

Der var her tale om en last af animalier, men kornhandel vestover via Ribe var også et fast træk i tidens udvekslinger. Ad tværvejene fra Kolding og Haderslev sendte man korn helt fra Danzig, men også fra Fyn. I 1510 fik indbyggerne i Middelfart således tilladelse til at føre korn til Ribe og sælge det her.²⁵

Men lad os med henblik på eksporten se på en endnu vigtigere havn på vestkysten: Husum, som ved 1400-tallets midte var blevet den centrale udførselshavn for Flensborgs handel med landene mod vest. Fra Husum er der bevaret et toldregnskab fra 1497, der rummer en liste over udenbys

25. *Danmarks gamle købstadslovgivning*, udg. af Erik Kroman, III, København 1955, s. 578-579 (nr. 2).

Tabel 11. Tre flensborgske befragtere i Husumtolden 1497

Kilde: RA, De sønderjyske fyrstearkiver. Hertug Frederiks arkiv. Husum toldregnskab 1497.

Bemærkning: »semes« er vaskeskind.

A. »Skibsliste«	B. Normaltold
Hinric Holste	
30 deger fåreskind	1 skippund kobber
32 deger skind	³ / ₄ td. sæbe
40 deger uld	1 td. tøfler
6 td. fedt	2 kurve rosiner
6 td. spæk	8 stk. klæde (»laken«)
1 td. talg	
5 td. semes	
¹ / ₂ td. sild	
Hans Kistemaker	
3 læster malt	2 heste
5 td. sild	1 skimmel
5 læster tøndegods	1 td. salt
Pelsværk	³ / ₄ td. sæbe
	6 ame vin
	¹ / ₂ pipe olie
	12 stk. klæde (»laken«)
	2 td. tørgods (»droge« td.)
Laurens Tuchsén	
2 skind	¹ / ₄ td. sæbe
2 deger huder	
1 td. semes	

befragtere, deres skippere og deres eksport. Det er her umiddelbart tydeligt, at vi har at gøre med større kornlaster end i Østersøens jævne handel. Skibe i Husums havn kunne eksempelvis fortolde 16 læster rug, hvor kun et par læster som nævnt var almindeligt på Ærø og i Haderslev. I alt 10 skippere sejlede i 1497 ud fra Husum med den i tabel 10 anførte samlede varemængde.

Tabel 12. Last på tre hertugelige skibe fra Husum til Amsterdam 1497

Kilde: Danske middelalderlige Regnskaber, 1. rk. I, s. 443-464.

Skib	havre	byg	hvede
Kogge	33 læster (-2 td.)	22 læster	
Bojert 1	40 læster	2 ¹ / ₂ læster	
Bojert 2	20 læster	9 ¹ / ₂ læster	2 ¹ / ₂ læster

Man ser en eksport, der består i en blanding af jyske animalier og korn – malt, havre og rug, som givetvis var importeret østfra. Befragternes importgods kan også til dels identificeres i toldregnskabet 1497.²⁶ Normaltolden var nemlig en indførselstold, og for tre flensborgske befragtere kan man se, hvilke varer de betalte indførselstold af (tabel 11).

I stedet for eksporten af korn og animalier importerede man altså varer som klæde, rosiner, vin, olie og salt fra de sydligere havne. Hvad der mere konkret lå bag disse toldposter, belyses af andre kilder.

Under krigen med hansestæderne fik den flensborgske storkøbmand Tort Jepsen f.eks. i 1512 tildelt en udførselstilladelse på 30 læster korn, som måtte føres til Husum og vestover.²⁷ En anden rig flensborger, Michel Risenberg, erhvervede 1511 et udførselsbrev på korn, smør og bast, og i december samme år gav den danske konge ham lov til at udføre 10 læster korn, 8 læster smør, sild etc.²⁸ Sigende for det påtænkte afsætningssted er det, at der i den sidstnævnte tilladelse findes en udstreget notits »till Hollandt«. Under ét viser de mange middelalderlige kilder fra Husum da også, at der fra byen gik en handel, der knyttede sig til byerne sydover, ikke mindst til Amsterdam.

At den private kornhandel via Husum suppleres af landherrens handel, belyses bl.a. af en række hertugelige regnskaber fra 1497, 1498 og 1499.²⁹ De registrerer udgifter og indtægter i forbindelse med rejser til Amsterdam foretaget for hertug Frederik. De giver et nøje indblik i handelens komplicerede former, hvor hertugen ligesom lensmanden i Sønderborg betjente sig af både egne skibe og fragtsejlad. Her vil jeg blot vise laster-

26. RA, De sønderjyske fyrstearkiver. Hertug Frederiks arkiv. Husum toldregnskab 1497.

27. *Diplomatarium Flensborgense*, II, nr. 275.

28. *Diplomatarium Flensborgense*, II, nr. 248.

29. *Danske middelalderlige Regnskaber*, 1. rk. I, s. 443-464.

ne fra tre hertugelige skibe, der afgik fra Husum til Amsterdam i 1498 (tabel 12).

Det er tydeligt, at blandt de kornskibe, der sejlede sydover, var der nogle af helt andre dimensioner end de småskuder, der prægede de analyserede toldregnskaber fra Østersøen. Vi har her at gøre med kogger, der kan laste over 50 læster, mod Østersøskudernes 2-3 læster.

Jeg skal ikke her gå yderligere ned i søhandelen fra Husum og Vestkystens øvrige byer, som lader sig belægge med langt mere kildemateriale. Dette er ikke stedet for en uddybende behandling af de mange transitruter til Nordsøens udskibningssteder via Kolding, Haderslev, Slesvig, Egernførde, Rendsborg, Itzehoe eller for den sags skyld af ruten Lübeck-Hamburg. Kun skal det fastholdes, at den øst-vestgående transithandel, hvoraf den, der gik over Husum, var af fremragende økonomisk betydning, klart var domineret af på den ene side landbrugsvarer, på den anden side luksusprodukter fra vest. I nærværende sammenhæng er det vigtigt, at de øst-vestgående veje kom til at danne afsætningskanaler for danske og østeuropæiske kornavlere, selv om korn fra Ejdersted, Nordstrand, Ditmarsken og de sydligere marskområder også spillede en hovedrolle i vesteksporten. I transithandelen ligger den ene forklaring på, hvordan det kan være, at den syddanske korneksport gik til østslesvigske havne: Det var bl.a. søget fra den opblomstrende nederlandske bykultur, der gav sig udslag, når bonden fra Ærø sejlede til Slesvig med sin kornskude. Den anden faktor, der betød noget, var Jyllands udprægede satsning på okseavl, som skabte behov for tilførsler, når forrådene ebbede ud.

De høje priser, som de nederlandske købmænd kunne give, var således allerede tidligt med til at bestemme ikke kun de jyske kvægavlernes specialisering, men også til at fastlægge de ødanske kornregioner.